

A SZOMBAT-KÉRDÉS KIALAKULÁSA A XVII. SZÁZADBAN

I. A szombat megújulásának történelmi kezdetei

Most a szombattartó adventisták második megkülönböztető hittételéhez fordulunk – a szombat elfogadásához és megtartásához. Mint láttuk, a próféciai értelmezés kezdetektől fogva kitartott a múltó évszázadok viszontagságai közepette, bizonyos viharos felemelkedések és időszakos hanyatlások ellenére is. Bár nem annyira ismert, de a hetedik napi szombat keresztény megtartása a keresztény korszakokban végig folytatódott. Időnként a föld alá, hallgatásba és visszavonultságba kényszerítették. De elkerülhetetlenül újra megjelent, hogy bizonyosságot tegyen és siettesse az emberiségnek szóló üzenete hirdetését. A bibliai próféciaák szerkezetébe kitorölhetetlenül bele van szöve a szombat, valamint annak megváltoztatása, másrészt a helyreállítása is, szilárdan hitték a szombat-ünneplő adventisták.

Az apostolok utáni időktől egészen az V. századig folytatódott, bár egyre csökkenő erővel és hűséggel, annak megtartása a Római Birodalom különböző részein. A VI. században voltak még néhányan, akik I. Nagy Gergely pápa¹ üldözése ellenére is megtartották. Kiváló történészek állítják, hogy a skót kelta egyház is ugyanezt gyakorolta. És ugyanezt a gyakorlatot folytatták lent Abesszíniában és Etiópiában is, valamint a reformáció előtti Norvégiában.

A reformáció és a reformáció utáni időkben **(907)** a szombat ünneplése újra megjelent Svédországban, Finnország, Csehországban, Lengyelországban, valamint Franciaországban és az agresszívabb Németországban. De annak megtartása főként Angliában valósult meg, ahol határozott szombat-megtartó ébredés történt a baptisták között. Ez idővel a hetednapi baptista közösségben kristályosodott ki². És a Hetediknapi Baptistáktól indult el 1664-ben a gyarmati Amerikába Samuel Mumford, mint ezen ország úttörő szombatünneplője. Ez az összekötő láncszem.

Erzsébet királynő (aki 1603-ban halt meg) uralkodása alatt a szombat megünneplésére való biztatás terjedt el Angliában, és több mint egy évszázadik éles vita középpontja volt. 1585-ben vitairatok kezdtek

megjelenni. A vasárnap-ünneplésre vonatkozó liberális hozzáállást javasoltak az I. Jakab által kiadott *Szórakozások könyvében*, ami csak olaj volt a tűzre, és ismert hittudósok tollaikat a legkomolyabban kezdték forgatni. Egyedül Britániában több mint száz traktát és könyv jelent meg.³ Hozzájárult ehhez az ellentét az anglikánok és a puritánok közötti merev álláspont, és az Ötödik Birodalomra való várakozás felerősítette a szombat-vitát.

Híres emberek – Theophilus Braburn, Peter Heylen, Francis White, Thomas Tillam, William Saller, Edward Stennett – és sokan mások vettek részt. Lelkészeket menesztettek szombat hitükért. Férfiakat és nőket – mint pl. John és Dorothy Traske – börtönöztek be szombatünneplésükért, és ezen feszült viszonyok idején kivégezték John James-t. A vita évtizedeken át folytatódott, és napirenden voltak az intenzív tárgyalások és viták.

Kiváló férfiak szerepeltek a szombatünneplők névsorában, mint William Whiston (meghalt 1752-ben), a Cambridge-i egyetem matematika professzora, Sir William Tempest londoni ügyvéd (meghalt 1761-ben), Dr. Peter Chamberlen udvari orvos (meghalt 1684-ben), Francis Bampffield anglikán pap is, és Thomas Bampffield a Képviselőház Nemzetközösségi elnöke. **(908)** Ezek a férfiak mindnyájan a prófécia pápai Antikrisztusát Isten törvényének a megváltoztatásával vádolták, melyet a Dániel 7:25. előre megjövendölt. Ez határozottan próféciai tény volt – állították. Szilárdan ragaszkodtak ahhoz, hogy nincs isteni parancs vagy jóváhagyás a változtatásra, és ezért az isteni parancs eredeti szombatja minden emberre kötelező. Elegendőnek kell lenni a Dr. Peter Chamberlen által példaként idézett eseteknek. És azért, hogy láthassuk e férfiak jellemét és nagyságát, Chamberlen-t bizonyos részletekben fogjuk nyomon követni.

II. Dr. Peter Chamberlen – a szombatünneplő udvari orvos

PETER CHAMBERLEN⁴, orvosdoktor (1601-1683) Anglia három Stuart királyának volt – I. Jakab, I. Károly és II. Károly, valamint a királyi ház – ragyogó udvari orvosa és a tudományos szülészeti úttörője, egyúttal nonkonformista (az anglikán egyházhoz nem ragaszkodó), és több évig baptista lelkész. De az teljesen egyedülálló eset volt, hogy egy férfi az ő beosztásában, élete utolsó 32 évében a hetedik napi szombatot megünnepelje. Előkelő francia hugenották leszármazottja volt, a családja időben elhagyta Franciaországot, hogy elkerüljék a Szent Bertalan éji véres mészárlást 1572-ben, és Erzsébet királyné uralkodása idején Angliában telepedtek le.

Mind apja, mind nagyapja Londonban híres orvosok voltak. De Péter kiválósága inkább eredményeiből, mint származásából származott. Blackfriars-ban született és a Cambridge-i Emmanuel főiskolán tanult. Onnan a németországi Heidelberg-be küldték, majd Olaszországba, Padovába orvosi tanulmányútra. Ez utóbbi egyetemen 1619-ben megkapta az orvos doktori diplomáját. 1620-ban Oxford-ban, és 1621-ben Cambridge-ben és jóváhagyták diplomáját.⁵ A feljegyzések szerint Péter először orvosasszistensként **(909)** dolgozott I. Jakab király udvarában (aki 1625-ben halt meg), majd nagybátyja Pierre Camberlen helyébe lépett udvari orvosnak.

1628-ban Chamberlen-nek engedélyezték, hogy letegyen egy vizsgát, és ezt követően Királyi Orvosi Akadémia tagjává lett, hamarosan megbízták, hogy évenként bemutatót tartson anatómiából a sebész orvosoknak. Állítólag ő tökéletesítette, ha valójában nem ő találta fel a szülészeti fogót. Sok szempontból messze megelőzte korát. Határozottan haladó volt – ötletek és eredmények embere. Más kérdésekben pedig kimondottan kora áldozata. A trónüresedés és Cromwell-i zavaros időkben irányító szerepe volt. . Híres lett, és orvosi szakértelmét valamint sebészeti tudását a Stuart uralkodóház királyai féltékenyen maguknak tartották. Kiválósága következtében – úgy tűnik – nem korlátozták vallásszabadságát, mint ahogyan az a legtöbb korabeli baptista sorsa volt.

Jakab király szolgálata után, mikor I. Károly lépett a trónra 1626-ban, a fiatal orvost ismét kinevezték a király és a királynő orvosának, és rendkívül megbecsülte őt a királyi udvar. Hírneve olyan nagy volt, hogy később az orosz cár megpróbálta megszerezni, de II. Károly, akit Chamberlen később szintén szolgált, nem engedte el.

Az orvostudomány területén Chamberlen újtó volt, és megállapításait mindenütt hirdette. Átvette apjától azt a terhet, amit 1616-ban hátra hagyott – hogy szakmailag jól képzett és alaposan felügyelt szülész nőket képezzenek. Javasolta, hogy szervezzék meg őket egy apácarendbe, és adjanak nekik egyenruhát. Ezt az „Orvos kollégium” gyűlése elé terjesztette. De sok vita után, az egészségből semmi sem lett. Erre az intézkedésre több mint 200 évet kellett várni, mire törvénybe iktatták.

Csalódva e törekvésében, Chamberlen a következő vízgógyászati módszert – forró és hideg víz használatát – javasolta fájdalomcsillapításra, lábadozás megsegítésére, és betegségek gyógyítására. Fürdőket és fürdőkemencéket javasolt. **(910)** De az Orvos-kollégium e javaslata mellett is

elment és 1648-ban elutasította, mivel veszélyesnek tartották azt a hideg éghajlat alatt.

Bár később Chamberlen felhívást intézett orvostársaihoz az irgalmas szamaritánus elvének alkalmazására az emberi szükség esetén, azonban a törés közte és orvostársai között még szélesebb lett. 1649-ben megfosztották Orvos kollégiumi tagságától. Mégis három király udvari orvosa volt, és a következő években is megtartották udvari orvosnak.

Tekintsük meg most Chamberlen-t egy másik oldalról. A vallási élet területén is reformer volt. 1648-ban őszinte, alámerített keresztény lett, és John More lelkész gyülekezetéhez csatlakozott. Korábban a Függetlenek között tartották nyilván, de most anabaptistának nevezték, és így növekvő gúny és megvetés tárgya lett.

Chamberlen mindig az ötletek embere volt, tevékenyen kapcsolódott be a vallási viták küzdelmébe is, és egészen haláláig lelki tárgyalásokat folytatott napjai vallásos vezetőivel. Legalább tíz szokatlan vallásos traktátot és egyoldalas nyomtatványt írt, és mindig a viták középpontjában állt.

A vitatott kérdések egyik tárgya a szombat megtartása volt. A nyilvános viták napirenden voltak akkoriban. Így volt egy vitája Cranford-dal – *Cranford és Chamberlen közötti viták* (1652). Ezt követte egy négynapos vita Chamberlen, Coppinger,⁶ Tillam és Ives között a Stone Chapel-ben a régi Szent Pál Katedrálisban. A vita, a hét egy különleges napjának, a szombatnak a megszenteléséről folyt.

1654-ben százötven aláíró kérte Dr. Chamberlent, hogy szolgáljon nekik az istentiszteletben. Így 53 éves korában a lelkész és az orvos kettős szerepére vállalkozott. És II. Károly újra trónra lépése után még egyszer (1660) újra udvari orvos lett, és így elkerülte az üldözést. De nem tudott megmenekülni azok gúnyolódásától és csúfolódásától, **(911)** akik elleneztek vallási tanításait, mert nemcsak hogy Puritán volt, hanem most a megvetett szekták legkisebbikébe lépett be, a Hetedik Napi Baptisták közé. John Bunyan⁷ kortársa volt, aki szintén börtönt szenvedett hitéért. Ilyen volt azon idők közhangulata. Mint sokan másokat, Chamberlent is örülnék nyilvánították, és Francis Bampfield-hez és más lelkészekhez hasonlóan „zsidóknak” nevezték őket, szombattartásuk megvetéseként. Ezek a jelzők felkeltették felháborodását, és nem habozott azt nyíltan kimondani. 1666-ban kiadta *Egy józan ember védelmében* című írását. Ebben azokról a bajokról beszél, melyek sújtják a nemzeteket, és öt pontot sorol fel a lelkek megmentése érdekében.

Még mindig sajogva az igazságtalan rágalmaktól, Chamberlen megküldte William Sancroft érseknek az érdekes *Levél a zsidókhoz*, kelt 1680. július 2-án, című írását. Bár tiltakozott a „Zsidó” szó ilyen lenézése ellen, Chamberlen őszintén érdeklődött e szétszórt nép iránt. Írt nekik is, mint „Kelet fiainak.” (1862) Ő is tanulmányozta Dániel könyvét, és Genovában megbeszéléseket folytatott bizonyos zsidó rabbikkal, érintve a szombat megváltoztatásáról szóló próféciaák előrejelzését. Ezt írta:

„Hallottam, hogy néhányan (közöttetek a legméltóbbak) érdeklődtek azon kevés keresztény felől, akik megtartják az Úrnak, a ti Isteneteknek és a miénknek a *szombatját*. Ezért (a Gondviselés Istene) volt az első, aki arra törekedett, hogy megmentse azt a parancsolatot a három koronás szarvtól, aki megváltoztatja az időket és a törvényt, mint ahogy azt a ti Dániel prófétátok előre megmondta. (7: fejezet 25. vers.)⁸

Meggyőződött Dániel nagy vázlatprófeciájáról, hogy a pápaság felelős Isten törvénye negyedik parancsolatának, az ő nyugalom napja iránti elvárásoknak a megváltoztatásáért.

Chamberlen személyesen 1851-ben kezdte megtartani a hetedik napi szombatot, bizonyára néhány évvel azelőtt, mint ahogy nyilvánosan bemutatta szombathitét a világnak. **(912)** Az 1652-1654 évek közötti időszakban Dr. Chamberlen a legerőteljesebb módon kezdte nyíltan hirdetni a hetedik napi szombatot. Bár személyesen szombatünneplő volt, nyilván még olyan gyülekezetet vezetett, ahol a szombatot, mint nyugalom napot nem tartották meg⁹. A gyülekezet feljegyzései az év és a hónap bizonyos napjain megtartott összejöveteléről beszélnek. Ez volt a szombat megtartására való hatásos rábeszélés csúcs időszaka, mikor Spittalhouse, Saller és Tillam a szombat mellé írásban odaálltak. 1658-ban vitasorozatot tartottak a Kőkápolnában, melyen Chamberlen, Tillam és Coppinger vett részt Jeremiah Ives-sel szemben.

Ez az összecsapás megosztotta az egyházat 1654-ben, és Chamberlen az eltérő véleményű csoporthoz csatlakozott. A szakadást követően Chamberlen pályafutásának új szakaszába lépett – ott hagyta a szószéket a templomi ülésért. A Mill Yard Heted Napi Baptista Egyház¹⁰, mely szívélyesen fogadta be az orvost, akkor volt a közérdeklődés tetőfokán. Dr. Chamberlen, aki most már szabad volt lelkeszi kötelezettségétől, ennek az egyháznak a tagja lett. Neve azzal kapcsolatban szerepel a gyülekezet feljegyzésében, hogy részt vett Jeremiah Ives-sel a szombatról folytatott híres vitában.

Ugyanebben az évben, 1654-ben, mivel csalódott, hogy Isten földi országa¹¹ nem valósult meg a Brit Nemzetközösségben, megírta az *Egy csapás a tolvajok barlangjára (A Scourge for a Den of Thieves)* című írását.

Időtöltésként termékeny elméjét a találmányokra irányította – a ló nélküli szél hajtotta kocsik, vámreform, stb. Ezekkel kapcsolatban gyakran emlegetik nevét a kormány iratai. Közéleti tevékenysége, különösen találmányai mind a közjó javára irányultak. De akkoriban a feltalálókat úgy tekintették, mint akik megpróbálják az embereket kifosztani – **(913)** 1675-ben a Mill Yard gyülekezet Chamberlent kizárta az egyház közösségéből, mivel állítólag saját érdekei és saját zsebe megtöltésére törekedett.

Élete vége felé egy nagy teher nehezedett rá – az összes keresztény nevet viselő egyház kibékítése. Ezt egy Gilbert Sheldon-nak, azután Canterbury érsekének írt levélben foglalta össze¹². Chamberlen sürgette a nemzet gyógyítását – „olajat és bort” a világ sebeire. Ellenezte a büszkeséget és versengést, sürgette, hogy a pápa és bíborosok, és a különféle pápai rendek főnökei a legfőbb protestáns vezetőkkel együtt próbáljanak egységet létrehozni.¹³

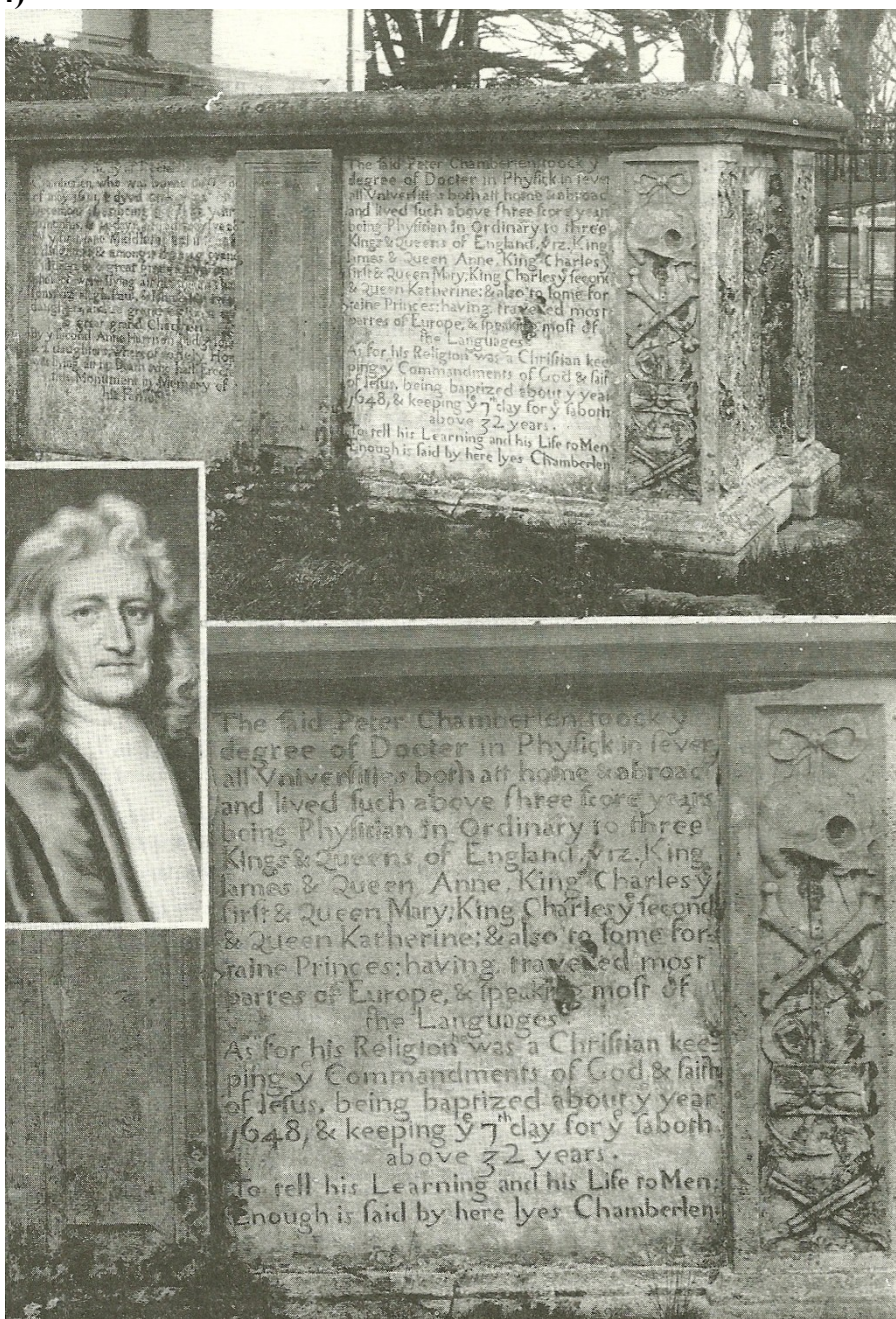
Sheldon érsek halála előtt, 1677-ben újra írt neki Chamberlen a szombat pápai megváltoztatásáról a prófécia szemszögéből, hivatkozva „a fenevad bélyegére”, siettetve a kereszténység békéjét, és sürgetve az érseket –

„hogy egyesítse Európa összes egyházát a reformációban, elmondva mindenkinek, hogyan jött az angyal a nagyon kedvelt Dániel prófétához tájékoztatva arról, hogy a hármaskorona kisserve megváltoztatja az idők és a törvényeket, és kutassák, melyek ezek az idők és törvények. Jó tanácsot kaphatnának azoktól az angyaloktól, akik Jánosnak, a szeretett tanítványnak jelentek meg, hogy töröljék el, és meneküljenek a fenevad pecsétjétől, és térjenek vissza Isten törvényének megtartásához és a Jézus hitéhez, mint azt az angyalok tették.”¹⁴

1682 áprilisában Chamberlen írt egy kérelmet és engedélyt kért, hogy „vitairatot” nyomtathasson Dániel 7. fejezetének egy szakaszáról. Azt akarta

„hogy ezt a vitaanyagot nyomtatásban adják ki az összes püspöknek, papnak és mindkét egyetemnek. Mit jelent Dániel kis szarva, (7. fejezet), aki előtt három szarv-király esett el, gyökerestől lett kitépve. Akinek a szeme, mint egy emberi szem, és kinézetre erősebb mint a társai. És egy nagy dolgokat szóló istenkáromló száj. Hadakozik a magasságos egek szentjei ellen, és véli, hogy megváltoztatja az idők és a törvényt. Ha nem kapok választ levelemre egy hónapon belül, közzéteszem a véleményem nyomtatásban.”¹⁵

(914)

Híres udvari orvos, egy úttörő szombatünneplő

Dr. Peter Chamberlen, I. Jakab, I. Károly és II. Károly és királynők orvosa, 32 évig volt szombatünneplő, amint azt lenyűgöző sírkövére feljegyezték. Rendíthetetlen volt azon idők természettudásai között. (alul) Életrajzi nyilatkozatának összevont története.

(915) Azt kristálytisztán megértette, hogy a kis szarv a pápaság, mely Róma felosztásából fejlődik ki.

Végrendeletét 80 éves korában, 1681-ben írt meg, „Orvostudományok doktora”-ként nevezve meg magát. Ez a szombatünneplő udvari orvos az Isten kegyelmében, ingyen megbocsátásában, bűnei teljes eltörlésében és az örök élet elnyerésében bízott. Hitte továbbá, hogy a halál alvás – bánattól és munkától való pihenés a sötétségben. Hitte, hogy a feltámadás reggelén örök világosságba öltözötten ébred majd fel.¹⁶ Élettörténete tömören a következő ezen a különös sírfeliraton Essex-ben, a Woodham Mortimer-i templomkertben:

„Az itt nyugvó Peter Chamberlen számos haza és külföldi egyetemen nyert doktori fokozatot az orvostudományban, és több mint 60 évig élt Ainglia három királyának és királynőinek, azaz Jakab király és Anna királynő, I. Károly király és Mária Királynő, II. Károly király és Katalin királynő, és azon túl számos jogfosztott hercegnő szolgálatában. Európa nagyobb felét beutazta és a legtöbb nyelven beszélt. Vallása tekintetében Isten parancsolatait és a Jézus hitét megtartó keresztény volt. 1648-ban alámerítkezett és több mint 32 évig a hetedik napi szombatot ünnepelte. Ahhoz, hogy az emberek tudomására hozzuk tanultságát és életét, elég azt mondani, itt nyugszik Chamberlen.”

III. A szombat megváltoztatására vonatkozó dánieli jóvendölést állandóan megerősítik

Mint már említettük, a szombat kérdés próféciai tekintetben aranyfonálként húzódik végig a szombat-vasárnapi irodalom kárpitján. Így volt ez Saller és Spittalhouser *Appeal to the Consciences of the Chief Magistrates of This Commonwealth* (Fellebbezés ezen Nemzetközösség főbíráinak lelkiismeretéhez) című beszédében is (1657), ami Thomas Bampfildet is meggyőzte. A beszédben a szombat megjövendölt megváltozásáról mondták:

(916) „Ez sokkal jobban az Isten igazságának hazugsággá változtatása, mint a bűn emberének bármely másikké II. Thess. 2:4., és a bűn emberének egyik fő jellemzője, hogy megváltoztatja az időket és törvényeket Dán. 7:25.”¹⁷

Ezzel ellentétben Edmund Warren ellenértekezésében *A zsidók szombatja, az Úr napjának intézménye idejét múlta* (1659), vitakérdéssé teszi az ilyen értelmezést, és igénybe veszi a régi jól ismert Antiochus Epiphanes-i elméletet, ezekkel a szavakkal:

„Meggyőzni kívánja (Thomas Tillam) az ostoba embereket, hogy az Antikrisztus változtatta meg a szombatot, és nekifog ezt a Dániel 7. fejezetből bebizonyítani, ahol azt olvassuk, hogy *a kis szarv véli, hogy megváltoztatja az időket és a törvényeket*; és ezzel az ő kis szarvával hangos zajt csinál végig az egész könyvén. De ki mondta neki, hogy ez a kis szarv az Antikrisztus? Legjobb értelmezőink szerint *Antiochus Epiphanes*re kell azt érteni, és valóban, Dániel 8. fejezet világosan bizonyítja ezt. De micsoda elszánt arcátlanság az, hogy veszik a Krisztus koronáját és az Antikrisztus fejére helyezik?”¹⁸

Ezért a szombatra és annak prófécia szerinti megváltoztatására úgy tekintettek vissza a XVII. században, mint amelyek elválaszthatatlanok.

IV. Hetediknapi Baptista gyülekezetek létesítése Amerikában

A korai Hetedik Napi Baptisták amerikai története egy jelentős oldalt képez a vallásszabadságért és a lelkiismereti jogokért folytatott küzdelem hosszú fejeztében, mely felöleli a mi gyarmati történelmünket. Az visszanyúl – mondja Platts – Plymouth Rock-ig és *Mayflower*-ig. De azok, akik Új-Angliába jöttek, hogy meneküljenek az Anglikán Egyház türelmetlenségétől, ugyanolyan szigorú tantételeket és gyakorlatokat kezdtek szabályba foglalni azokkal szemben, akik eltérő nézeteket vallottak mint az anyaegyház, ahonnan ők is menekültek. Több baptista – hogy meneküljenek ezen szigorításoktól – áthatolhatatlan erdőségeken vágott át egészen a New Haven Colony-ig, ami most Connecticut. Ott sem találtak megkönnyebbülést, és Rhode Island-on telepedtek le, Roger Williams vezetése alatt. Itt szervezték meg az első gyarmati Baptista gyülekezetet, Providence helységben.

(917) Majd 1664 körül Stephen Mumford, a londoni Hetedik Napi Baptista gyülekezet tagja Rhode Islandba jött. Mivel nem talált saját hitű gyülekezetre, így az eredeti baptistákkal lépett kapcsolatba. Néhány éven belül több család – Hubbards, Hiscoxes, Basters, Solomons valamint Wilds családok – elfogadta nézeteit a szombatról és a Tízparancsolat örök érvényességéről. Nem volt szándékuk, hogy megszakítsák a kapcsolatot a Baptista Egyházzal, naivan feltételezték, hogy akik szenvedtek a bibliai keresztségért, közösséget vállalnak azokkal, akik a bibliai szombatot védelmezték.

De nem így lett. Rövid időn belül a baptista vezetők prédikálni kezdtek a szombat ellen, és vádolni kezdték annak megtartóit, eretnekeknek és szakadároknak nevezve őket. Néhányan azt tanították, hogy a Tízparancsolat érvényét veszítette. A hetedik nap hívei nagyon megrémültek. A vita olyan élesé vált, hogy négyen – Nicholas Wild és felesége, valamint John Solomon és felesége – feladta a küzdelmet, és visszatért a vasárnapünneplésre. Majd

az úrvacsora kérdése a különböző csoportok között nyílt tárgyalásra kényszerítette az egyházat. A szombatünneplők, akiket megidéztek, remélték, hogy lesz alkalmuk álláspontjuk megvédésére.

De a gyülekezet nem volt hajlandó indítékaikat meghallgatni, így az „öt hűséges” 1671. december 7-én kilépett. És december 23-án – az úrtörő Stephen Munforddal és feleségével – ünnepélyes szövetségre léptek, és megalapították az első Hetedik Napi Baptista gyülekezetet az Újvilágban, Newport-ban. 1705-re három központjuk volt – Newport Rhode Island-on; Philadelphia Pennsylvániában; Piscataway New Jersey-ben. És 1802-re kb. 2.000 tagja volt a 20 gyülekezetüknek New England-tól Georgia-ig szétszórva.¹⁹

JEGYZETEK

1. Lásd Frank H. Yost, *The Early Christian Sabbath* (1947); Walter E. Straw, *Origin of Sunday Observance* (1939); Robert Leo Odom, *Sunday in Roman Paganism* (1944).
2. Ezen a történelmi háttérrel nézd J. N. Andrews és L. R. Conradi, *History of the Sabbath*; A. H. Lewis, *A Critical History of the Sabbath and the Sunday* (1903); *Source Book for Bible Students* (1927), 505-508. o.; *Seventh Day Baptists in Europe and America*, II. kötet. (1910).
3. A British Múzeumban és más brit könyvtárakban tett személyes kutatáson alapul. Fénymásolat az Advent Forrás Gyűjteményből.
4. Eltérő helyesírással írva, -lain, -laine, -lan, -leyne és -len végződéssel, mely utolsó formát használta személyesen.
5. Életrajzi dátum J. H. Avelingtől, M. D., *The Chamberlens*; J. W. Thirtle, in *Transactions of Baptist Historical Society*, II. kötet 9-30. o. és III. kötet 176-188. o.; William Munk, *The Roll of the Royal College of Physicians of London*, I. kötet 194-197. o. és N. Moore, M. A., XVI. Kötetben 14. o.; és J. H. A. Mickleweight, *Notes and Queries* (191. köt.) 1946. október 15. 137-138. o. Önéletrajzi dátum Chamberlen által *A Voice in Rhama*-ban megjelentetve.
6. Matthew Copping egy pedo-Baptista volt, a Traske mozgalom egyik túlélője.
7. JOHN BUNYAN (1628-1688), a *Zarándok útja* híres szerzője, követte apját, mint bádogost. Majd katona volt. Bunyán 1653-ban Bedfordban csatlakozott a nonconformistákhoz. 1655-ben kinevezték gyülekezeti prédikátornak. 1660-ban letartóztatták a nonconformisták elleni törvény ürügyén, a bedfordi börtönben „tartották” fogva 1672-ig, amikor II. Károly felfüggesztette ezt a törvényt. Élete hátralévő idejében lelkesként szolgált a New Bedfordi gyülekezetben. A *Zarándok útját* a bebörtönzése alatt írta.
8. Egy egylapos nyomtatvány, *The Sons of the East*; lásd J. H. Aveling, op. cit., 111-112.
9. Joseph Stennett, bár szombattartó, szintén szolgált mint pásztor az Első Napi „Kis Wild Streeti Gyülekezetben”. Ez nem volt szokatlan gyakorlat.
10. A Mill Yard-i Gyülekezetet állítólag John Traske indította el. Már említettük, hogy Mrs. Traske 16 évig volt börtönben a szombati pihenésért és az „Úr napján” való dolgozásért – amely csak a hallálával ért véget. (J.W. Thirtle, op. cit. III. kötet 183. o.) A Hetediknapi Baptisták abban az időben hitték, hogy ugyanúgy dolgozhatnak vasárnap, mint ahogy pihenhetnek szombaton. (Im. 179. o.) Hébdon is hasonlóképpen börtönbe került ugyanezen okból.
11. A „Peter Chamberlen” név rajta volt az 1654. évi Fifth Monarchy Kiáltványon.

12. A monarchia helyreállítása után Gilbert Sheldon (1598-1677) lett London püspöke és 1663-ban előrelépett és Canterbury érseke lett. Egy enegikus anglikán lelkész, ő is a tudomány patrónusa volt.
13. 1673. október 2-i dátum.
14. Tanner kézirat. No. 36, l.o. 147 (Oxfordi Bodlein Könyvtárban); szintén megvan J.H.Aveling, op. cit. 116-117.
15. Tanner kézirat, No. 35. lo. 2; J. H. Aveling op. cit. 119.120. o. kinyomtatva.
16. Különböző férfiak megértették, hogy a halhatatlanság egy ajándék, amit Krisztus ad a második eljövetelekor – ezért a hitükért egyesek a Towerbe kerültek. Így történ ez Richard Overtonnal és az ő *Man Wholly Mortal* című munkájával, amit 1655-ben kiadott, és ez jelentős izgalmat okozott. Az Alsóház 1655. augusztus 26-án elrendelte, hogy szorgalmasan keressék a szerzőt, a nyomdászt és a kiadót, és Overton a londoni Towerbe zárták az ő „lelki alvás” újjításáért. (C. E. Whiting, *Studies in English Puritanism From the Restoration to the Revolution*, 317. o. Overtonról lásd *Prophetic Faith*, II. kötet. 575. o.)
17. William Saller és John Spittalhouse, *An Appeal to the Consciences of the Chief Magistrates of This Commonwealth*, 12. o.
18. Edmund Warren, *The Jews Sabbath Antiquated*, Az olvasóhoz (második oldal)
19. Lewis A. Platts, „Seventh-day Baptists in Amrica Previous to 1802”, *Seventh Day Baptists in Europe and America*, I. kötet 119-125. 133. o.